

Володимир Петегирич

КНЯЖИЙ ЛЮБОМЛЬ

Рідний для Ювіляра–Любомль веде свою історію ще з княжих часів. Він лежить у межах Поліської низовини і є одним з найзахідніших містечок Волинської області. Місцевість, де виник і розбудувався Любомль, за своїми ландшафтними особливостями відноситься до т.зв. погорбованої рівнини; кілька таких пагорбів тягнуться вузьким пасмом, починаючи від міста у північно-східному напрямку.

У давнину ця територія була своєрідною оазою, оточеною лісами, болотами та водними перешкодами, що утруднювало доступ до неї. З північного боку її захищали пущі й болота у верхів'ї Прип'яті та Шацькі озера, зі сходу та півдня підхід перекривали болота р. Вижівки та її невеликих лівосторонніх допливів, із західного боку протікав Буг з його заболоченим правобережжям. Можливо, що саме через свою природну привабливість та, до певної міри, й захищене положення Любомль став заміською резиденцією володимирських князів й особливо улюбленим місцем перебування Володимира Васильковича, який князював у Володимирі неповних 20 років (1269–1288).

Топонім "Любомль" має прозору етимологію. Ця назва міста, очевидно, походить від антропоніма–композита Люб-о-міль типу давньоруського Богомиль, польського Wsemil і подібних (пор. східнослов'янський антропонім Любим)[1, 101–129; 2, 86].

Перші поселенці на цій території з'явилися ще в епоху мезоліту–середньокам'яного віку (IX – VI тис. до н.е.). Їх знаряддя, виготовлені з кременю, виявлено за 2 км на південний схід від міста поблизу с. Машів на піщаному підвищенні в урочищі "Мельникова гора" [3, 183]. У самому Любомлі знайдено крем'яні сокири і наконечник списа раннього періоду (рубіж III – II тис. до н.е.) бронзової доби [4, 141].

На початку I тис. н.е. Волинь і в т.ч. Любомльщина стали транзитною територією, якою просувалися гото–гепідські племена з Нижнього Повіслення до Чорного моря. Тут вони залишили свої

поховальні пам'ятки – безкурганні могильники з останками трупопоспалення, які відомі серед археологів як пам'ятки Вельбарської культури (назва від могильника Мальборк – Вельбарк у пониззі Вісли). Могильники цієї культури у Любомлі та сусідньому Машеві досліджували у 60-х роках ХХ ст. археологи В.Баран, В.Цигилик з Інституту суспільних наук (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові), Ю.Кухаренко з Інституту археології у Москві з участю місцевих краєзнавців, які першими зафіксували могильники під час будівельних робіт [5, 182–183]. Матеріали з цих пам'яток та інших могильників і поселень, вивчених згодом на Волині, у межиріччі Південного Бугу і Дніпра і далі на південь в напрямку Чорного моря, підтвердили повідомлення історика Йордана про переселення готів наприкінці II – на початку III ст. н.е. у Північне Причорномор'я та Приазов'я.

З княжих часів на обширі сучасного Любомля збереглися сліди двох укріплених поселень – городищ. Про цю добу нагадує також посвячення святому Георгію (Юрію) любомльська церква, побудована у 70–80-х роках XIII ст., первісна будівля якої вже давно не існує, але теперішня зберігає що ж назву вже більше семи століть.

Перші відомості про любомльські городища походять з кінця XIX ст.[6, 66]. У 30-х роках XX ст. їх обстежував відомий дослідник Волині О.Цинкаловський [7, 184]. Існує інформація, що у 1938 р. на городищі, яке знаходиться за 0,5 км у північно-східному напрямку від центру міста, провів розкопки польський археолог Ян Фіцке і виявив рештки житлових будівель з керамікою X–XI ст.[8, 32]. Це городище розміщене на низькому місці серед широкої лугової заплави. Воно складається з двох майданчиків – круглого, частково знищеноого, дитинця діаметром біля 80 м, оточеного валом і ровом, та великого окольного міста довжиною близько 250 м і найбільшою шириною 200 м, захищеного валом і зовнішнім ровом [9, 72]. Цю пам'ятку не можна ідентифікувати з літописним Любомлем через хронологічну невідповідність. Найімовірніше писемним згадкам відповідає т.зв. городище Фосія в центрі сучасного міста на території міського парку, яке мало круглий майданчик дитинця діаметром приблизно 60 м, що займав підвищене місце над заболоченою місцевістю. Укріплення цього дитинця були зруйновані під час будівництва пізнього замчища та остаточно знівеловані влаштованим тут танцювальним майданчиком [10, 9; 11, 50]. Інші структурні частини літописного міста візуально не простежуються.

Цікаві результати отримано під час археологічних пошуків Ге-

оргієвської церкви, побудованої володимирським князем Володимиром Васильковичем. Зонди прокопані біля фундаментів нині існуючого храму тієї ж назви (побудований, очевидно, у XVIII ст.) показали, що церква з княжих часів майже повністю перекрита пізньою. Вдалося простежити тільки східну частину її північної стіни довжиною 2 м, північне плічко та частину північної апсиди. Стіни давньої Георгієвської церкви були складені з брускової цегли розміром 25 х 11-12 x 8-9 см на розчині вапна з домішкою піску, вони збереглися на висоту трьох–п'яти рядів кладки. Фундамент складений з каменю–рінняку насухо, заглиблений у материк на 1,1–1,15 м від сучасної поверхні. Ці ознаки дозволили дослідникам впевнено ототожнити відкриті останки храму зі згаданою у літописі церквою [12, 354–355].

Досить скупі матеріали про княжий Любомль, здобуті в процесі археологічних та архітектурно–археологічних досліджень, суттєво доповнюють літописні повідомлення.

Любомль вперше згадується на сторінках Галицько–Волинського літопису під 1287 р. як вже існуюче місто. Ця згадка стосується подій, пов’язаних з спільним походом татарських військ на чолі з Телебугою і Алгуем та руських князів, синів короля Данила – Мстислава і Лева з сином Юрієм та їх двоюрідного брата Володимира Васильковича на Польщу [13, 897]. На час цього походу Володимир Василькович був вже важко хворим, як пише літописець, ”послана була на нього богом недуга незцілма” [14, 437]. Відчуваючи неміч, князь звернувся до свого брата Мстислава з обіцянкою передати йому ”землю свою і всі міста ” після своєї смерті. З-над р. Сян він повертається до свого столичного міста Володимира і, перебувши там кілька днів, їде з княгинею та своїми слугами до Любомля. Саме за таких обставин виринає з літопису перша згадка про місто. Це повідомлення дозволяє також стверджувати, що на той час воно було вже добре розбудоване і забезпечене, якщо у ньому зупинявся князь зі своєю дружиною, слугами, військом. Володимир Василькович і надалі дбав про Любомль, перетворивши його на важливий культурний, мистецький та релігійний центр Володимирського князівства.

Ось як про це пише літописець у т.зв. Заповіті князя Володимира: ”В Любомлі ж він поставив церкву кам’яну святого і великого мученика Христового Георгія [Побідоносця], прикрасив її іконами окованими і начиння служебне срібне викував, і покрови (дорогоцінні тканини, якими покривають церковне начиння) оксамитні,

шиті золотом, із жемчугом, херувимом і серафимом, [придбав], і індитію (світлі і блискучі напрестольні шати) золотом шиту всю, а другу – з паволоки (загальна назва дорогої матерії пурпурового кольору або витканої золотом чи сріблом на шовковій основі) білуватої, а в оба малі олтарі – обидві індитії з білуватої-таки паволоки; Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, і камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Деісуся (ікона) на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканим єдвабом і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому – два святі мученики Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог (збірник коротких житій) списав він [на] дванадцять місяців, [де] викладено житія святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою, [пролиту] за Христа, і Мінєї (збірник поширених житій у хронологічному порядку, слів, повчань) [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолай; списав він також і Служебник (різні типи богослужбних книг) [церкві] святого Георгія, і молитви вечірні і заутренні списав, окрім Молитовника; Молитовник ж він купив у жони протопопа, і дав за нього вісім гривень кун, і оддав святому Георгію; кадильниці дві – одну срібну, а другу мідяну, і хрест воздвижальний він дав святому Георгію; ікону також він написав на золоті, намісну, святого Георгія, і гривну золоту вложив на неї, з жемчугом; і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і вложив на неї намисто золоте з камінням дорогим; і двері вилив мідяні.

Почав він також бу в розписувати її і розписав усі три олтарі, і шия [основа церковної бані] вся розписана була, та не скінчена, бо постигла його болість. Вилив він також і дзвони дивного звуку. Таких ото не було в усій землі” [15, 447–448].

Такий розлогий і унікальний опис численних фундацій у любомльську церкву, здійснений Володимиром Васильковичем, якого літописець називає “книжником великим і філософом, якого не було у всій землі і після нього не буде”, свідчить про перетворення улюбленого міста в один з найяскравіших культурних осередків Галицько-Волинського князівства. Особливо дивує перелік книг та їх художнє оформлення. Серед них були не тільки літургійні книги, а й література для позацерковного читання. Дослідники рукописної книги, аналізуючи вищеперечислене літописне повідомлення, вичисляють, що тільки для Георгієвської церкви князь пожертвував 34 книги [16, 73]. Робляться наукові пошуки щодо можливої ідентифікації серед

збереженої до сьогодні рукописної спадщини книг, пов'язаних з діяльністю скрипторію володимирського князя Володимира Васильковича, який не тільки був безпосереднім організатором його роботи, а й власноручно переписував книжки [17, 186–193].

Любомль розбудовували, очевидно, володимирські майстри – умільці, серед яких, судячи з розповіді літописця, мусили бути будівничі, художники, ювеліри, іконописці, переписувачі книг, майстри бронзоливарної справи та інші. Хоч прямих свідчень про це не маємо, та все ж варто згадати, що саме у другій половині XIII ст. у Володимиру працював здібний майстер Олекса, який керував будівництвом багатьох міст за Володимира та давніше, за його батька Василька [18, 430]. Якщо вже літописець вважав за потрібне згадати про нього, то це мусів бути справді талановитий будівничий.

У контексті можливої участі володимирських майстрів в будівництві Любомля вартий уваги той факт, що любомльська церква посвячена святому Георгію (Юрію), який був покровителем Володимира. Цим підкреслювався тривкий зв'язок Любомля з столичним містом, в якому на той час будувалися чудові пам'ятки монументальної архітектури, працювали досвідчені ремісники різних спеціальностей. Володимир був визначним осередком писемності; тут наприкінці XIII – на початку XIV ст. укладено Галицько–Волинський літопис шляхом об'єднання Галицько–Холмського літопису Данила з літописом володимирських князів Василька та його сина Володимира. Можливо, що літопис Володимира Васильковича писався у Любомлі, де любив бувати князь [19, 30].

Важко хворий на рак нижньої щелепи князь вполовж 1287–1288 р. в силу різних обставин бував у Володимири, Бересті, Камянці, інколи відвідує княжий двір Рай, який локацізують поблизу с. Яревище у верхів'ї Прип'яті. Та все ж найбільше його приваблює Любомль, де він і помирає у страшних муках 10 грудня 1288 р. Після смерті його везуть у Володимири та з великими почестями ховають в Успенському соборі [20, 291–292]. Зі смертю Володимира Васильковича зникають загадки про Любомль на останніх сторінках Галицько–Волинського літопису, який фіксує події до 1290 р.

Джерела та література

1. Купчинський О. А. Двочленні географічні назви України на –јь : матеріали до українського топонімічного словника // Питання історії української мови. – Київ, 1970.

2. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної

Русі. –К., 1985.

3. Остапюк О. Могильники вельбарської культури на території Любомльського району//Минуле і сучасне Волині: Олександр Цінкаловський і край.–Луцьк, 1998.

4. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині.–Луцьк, 1995.

5. Остапюк О. Могильники вельбарської культури. –Луцьк, 1998.

6. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии//Труды XI Археологического съезда.–Москва, 1901.–Т.1.

7. Cynkalowski A. Materiaiy do pradziejyw Wojynia i Polesia Woijeskiego. – Warszawa, 1961.

8. Кухареню Ю.В. Средневековые памятники Полесья. Свод археологических источников. Е1–57.–М., 1961.

9. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Материалы и исследования по археологии СССР №140.–Ленинград, 1967.

10. Ауліх В.В. Звіт про роботу Слов'янської археологічної експедиції ЛОЛДУ в 1966 р. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

11. Раппопорт П.А. Военное зодчество. –Ленинград, 1967.

12. Малевская М.В., Шолохова Е.В. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском//Археологические открытия 1975 года.–М., 1976.

13. ПСРЛ. Том второй. Ипатьевская летопись.–2-е изд.–М., 2001.

14. Тут і далі переклад на сучасну українську мову за виданням: Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець.–Київ, 1989.

15. Літопис Руський.

16. Сагунов Б.В. Книга в России в XI–XIII вв.–Ленинград, 1978.

17. Запаско Я. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича//Записки НТШ.–1993.–Т.ССХХV.

18. Літопис Руський.

19. Ісаєвич Я.Галицько-Волинська держава.–Львів, 1999

20. Крип'якевич Г. Собор князя Мстислава у Володимири на Волині//Життя і Знання.–1932.–Рік V.–Число 10–11. Тут згадано про розкопки у соборі, під час яких виявлено один кістяк з нижньою щелепою, знищеною раком, який автор пов'язує з Володимиром Васильковичем.